

МІГРАЦІЙНИЙ ДОСВІД ЗАКАРПАТСЬКИХ ЄВРЕЇВ,
КОТРІ ВИЖИЛИ В ГОЛОКОСТІ

Завершення Другої світової війни стало початком багатьох міграційних процесів: репатріації, депортації, рееміграції, оптації (вибору громадянства за умов переходу певної території під інший суверенітет) тощо. Мільйони людей із власної волі або примусу стали учасниками проектів створення гомогенних моноетнічних держав або регіонів. Численні жажливі руйнування під час війни призвели до утвердження думки, що «етнічні чистки» (якщо розуміти це поняття у ширшому контексті, як очищення так званих панівних етносів від національних меншин) – це єдиний шлях до недопущення конфліктів у майбутньому. Радянський Союз і Сполучені Штати Америки вважали переміщення населення запорукою та передумовою миру. Велика Британія була впевнена, що державні кордони мають збігатися з етнічними межами, задля стабілізації Центрально-Східної Європи. Як аргумент союзники наводили «успішність» договору між Грецією і Туреччиною. Лідери країн Центральної та Східної Європи дотримувалися таких самих поглядів¹. Перший в історії договір про «добровільний обмін населенням» уклали Османська імперія та Болгарія у листопаді 1913 р. Він став прецедентом для Туреччини при укладанні Лозаннського договору з Грецією у 1923 р. й легітимізував примусове переселення греків з Анатолії та турків із Греції. Згідно з

---

¹ *Ther Philipp*. Ethnic cleansing and the postwar European order. Redrawing Nations: Ethnic cleansing in East-Central Europe, 1944–1948 / Ed. Philipp Ther and Ana Siljak. – Lanham; Boulder; New York; Oxford: Rowman & Littlefield, 2001. – P. 52–53.

твердженням одного із найавторитетніших дослідників міграційної проблематики (Migration Studies) Нормана Неймарка, етнічні чистки та ідеал національно-гомогенної держави отримали ще у міжвоєнний період санкцію міжнародного права².

Питання оптації та репатріації громадян СРСР, у тому числі євреїв, досліджували в чеській та словацькій історіографії³. Першим звернув увагу на долю закарпатських євреїв та їхню участь у процесі оптації Я. Вацулік. На основі чеських і словацьких архівних документів він розглядає спроби оптувати чехословацьке громадянство закарпатськими євреями як основний міграційний процес, а також супутні явища радянської репатріації та роль єврейських організацій Чехословацької республіки (ЧСР). Ширший погляд на післявоєнний досвід євреїв із Закарпаття, спираючись переважно на івритомовні, їдишомовні та угорськомовні архівні матеріали, подав ізраїльський історик Єшуагу Єлінек⁴. Важливою науковою працею, яка зачіпає аспекти міграційного досвіду закарпатських євреїв у контексті повсякденного життя після Голокосту, є дисертація дослідниці Ані Квіліч⁵. Одним із найновіших досліджень, що торкається міжетнічних взаємин періоду Голокосту в Закарпатті та пояснює масовий виїзд євреїв із краю множинністю обставин (майнові проблеми із сусідами та прихід комуністичної влади), є праця ізраїльсько-американського історика Раза Сігала⁶.

² *Naimark Norman*. Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe. – Cambridge; London, 2002. – P. 18, 43, 54.

³ *Vaculik Jaroslav*. Zide z Podkarpatske Rusi jako optanti pro ceskoslovenske statni obcanstvi v letech 1945–1947 // Medzinarodni vedecka konferenc: Akce Nisko v historii “konecneho reseni zidovske otazky”. – Ostrava, 1995. – S. 292–300; *Idem*. Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů. – Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2002. – 228 s.; *Šmigel Michal*. Migračné procesy Slovenska (1918–1948). – Banská Bystrica, Belianum: Univerzita Mateja Bela, 2014. – 622 s.

⁴ *Jelinek Yeshayahu A.* The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948. – Boulder, Colo. East European Monographs, 2007 (далі – *Jelinek Yeshayahu A.* The Carpathian Diaspora). – P. 412.

⁵ *Quilitzsch Anya*. Everyday Judaism on the Soviet periphery: Life and identity of Transcarpathian Jewry after World War II. – Indiana University, ProQuest Dissertations Publishing, 2016 (далі – *Quilitzsch Anya*. Everyday Judaism on the Soviet periphery). – 300 p.

⁶ *Segal Raz*. Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence, 1914–1945. Stanford Studies on Central and Eastern Europe Series. – Stanford: Stanford University Press, 2016. – P. 232.

Наше дослідження – це спроба розглянути різноманітний міграційний досвід євреїв Закарпаття під час та, особливо, після масового виїзду. Орієнтовні хронологічні межі – 1945–1948 рр.: від виїзду із краю до остаточної еміграції до Палестини, США та інших країн. У фокусі перебувають такі питання: «масовий вихід» (exodus), тобто виїзд із території Закарпаття, та шляхи його реалізації. Крім того, автор ставить за мету визначити напрямки, перебіг і характер міграції. Чим зумовлено участь євреїв у тих чи тих міграційних процесах, як от оптація, добровільна та примусова репатріація, нелегальний перехід кордонів, та як вона позначилася на їхньому повоєнному досвіді?

Найперше, необхідно встановити орієнтовну кількість закарпатських євреїв, котрі вижили в Голокості. В історіографії вона коливається в межах 12–25 тисяч осіб, що становить 10–20 % довоєнної кількості євреїв краю⁷. Англо-американський комітет із розслідування проблем європейського єврейства та Палестини (The Anglo-American Committee of Inquiry Into the Problems of European Jewry and Palestine) зазначав про 15 тисяч осіб, «Джойнт» («American Jewish Joint Distribution Committee») подавав приблизно схожу статистику. У цьому контексті цікавою є динаміка повернення євреїв, що на сьогодні є недослідженим аспектом в історіографії. Вона дає можливість встановити хронологічні рамки дослідження. Таку динаміку можна проаналізувати на основі архівних статистичних даних міських та окружних народних комітетів (органів виконавчої влади квазідержавного утворення Закарпатська Україна, що існувало з жовтня 1944 до січня 1946 р.). Насамперед, це докладні переписи, що їх проводили в листопаді – грудні 1944 р., одразу після приходу Червоної армії. Дослідження демографічної динаміки повернення євреїв необхідне, тому що дає змогу визначити хронологічну сітку історії євреїв Закарпаття у повоєнні роки. Наприклад, згідно з першим післявоєнним переписом Ужгорода (грудень 1944 р.), тільки 63 особи визначили свою національність як «єврей», а 89 осіб – релігію «іудаїзм». 4 червня 1945 р. головний відділ соціального захисту Народної ради Закарпатської України рапортував про необхідність створення окружних відділів і констатував 2 тисячі «жертв фашистських депортацій» на території всієї Закарпатської України. Голова-

⁷ *Jelinek Yeshayahu A. The Carpathian Diaspora.* – P. 412; *Магочій Павло Роберт. Євреї на Закарпатті. Короткий історичний нарис.* – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2005. – 27 с.

ми відділів було призначено євреїв, тому можна стверджувати, що більшість із цієї кількості також були євреї. У вересні 1945 р. окружні народні комітети подали докладні звіти (в тому числі демографічні). Згідно зі звітом ужгородського міського народного комітету, до столиці Закарпатської України повернулися 1500 євреїв. Досі, на жаль, не виявлено дані з чотирьох округів, але на основі наявної статистики отримуємо на вересень 1945 р. орієнтовну кількість 14 тисяч євреїв, які повернулися до Закарпаття. У серпні 1947 р. єврейська меншіна Ужгорода налічувала лише 190 осіб.

Отже, аналізуючи динаміку, визначаємо, що повернення євреїв відбулося в літні місяці 1945 р. На це вказують деякі дослідники⁸ й самі євреї, що вижили в Голокості, у своїх спогадах. Натомість «масовий вихід» євреїв тривав з осені 1945 до весни 1946 р.

«Масовий вихід» і нелегальний перехід кордонів

Однією з визначальних причин «масового виходу» євреїв із Закарпаття стала втрата ними власного майна та землі. Влада Закарпатської України, зокрема, сільські та міські народні комітети, розпоряджалася майном євреїв-сусідів часто навіть до того, як ставало відомо, чи повернуться вони або ні з таборів. Тому ті, хто вижили в Голокості й усе-таки повернулися, наражалися на конфлікти, коли намагалися отримати назад свої будинки та землю. Ці протистояння зазвичай базувалися на побутовому антисемітизмі місцевих українців, котрі, фактично, вперше за свою історію отримали владні важелі впливу, особливо на низових рівнях (у сільських та міських народних комітетах). Таким чином, побутовий антисемітизм набув хоч і неофіційного, але своєрідного інституційного характеру. Цей аспект є одним із напрямів нашого дослідження, і ми розглянемо його докладніше у подальших студіях.

Перша хвиля масового перетину кордону розпочалася наприкінці літа 1945 р. До весни 1946 р., за нашими приблизними підрахунками, Закарпаття залишили до 85 % євреїв, що вижили в Голокості. Закриття кордонів для закарпатських євреїв, котрі повернулися, стало несподіванкою⁹. Його було анонсовано декретом Народної ради Закарпатської України від 15 серпня 1945 р., проте до остаточного

---

⁸ *Quilitzsch Anya*. *Everyday Judaism on the Soviet periphery*. – С. 103

⁹ *Ibid.* – Р. 99.

закриття минуло майже три місяці¹⁰. Тільки в середині листопада на західному кордоні СРСР починали формувати «велетенську дикунську споруду з вишок, багатоярусного колючого дроту, слідчих смуг, електросигналізації, КПП, застав, комендатур, патрулів, постів та вівчарок»¹¹. Створення штучного бар'єра стало перепорою для тисяч людей по обидва боки прикордонної смуги, а сотням на довгі роки змінило звичний плін життя.

У «Звіті про політичні настрої в Закарпатській Україні», датованому листопадом 1945 р., фігурують перші згадки про нелегальний перетин кордону євреями Закарпаття: «Із 22 вересня по 30 жовтня 1945 року нелегально перетнув кордон Чехословаччини 601 єврей». Цікавим тут є пояснення радянського посадовця, чому євреї втікають за кордон: «Це були переважно єврейські торговці та купці, котрі мають за кордоном свої капітали»¹².

Згадка в офіційних чехословацьких документах про осіб, що нелегально переходять кордон, з'явилася 11 березня 1946 р. Зденек Томан, чехословацький уповноважений із питань приймання заяв на оптацію, у листі до Міністерства закордонних справ ЧСР писав, що до Чехословаччини регулярно нелегально переходять особи, переважно єврейської національності. «Більшість із них, – зазначав З. Томан, – не розмовляє ні чеською, ні словацькою взагалі. Та й із деяких інших причин їх проживання у Чехословаччині буде небажаним». Які це були причини, чиновник, на жаль, не уточнив. «На Закарпатській Україні між цими людьми переважає думка, що вони отримують чехословацьке громадянство. Вони аргументують цю свою думку тим, що чехословацькі ради [З. Томан має на увазі місцеві органи влади. – П. Х.] ставляться до таких перебіжчиків більш ніж прихильно». Чиновник стверджував, що це питання потрібно нарешті владнати і пропонував МЗС негайно обговорити його з радянською владою¹³.

¹⁰ Ibid. – Р. 102.

¹¹ Маркусь Василь. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945 / Андре П'єр (вступ. слово). – 2-ге вид. – Київ, 1992. – С. 52.

¹² Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф. П-4 – ЦК КПЗУ (Центральний комітет Комуністичної партії Закарпатської України). – Оп. 1. – Спр. 101 (Інформації, спецсообщения партийных, административных органов о морально-политическом настроении населения края). – Арк. 30.

¹³ Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (далі – AMZV ČR, Praha). – F. KO/1, 1945–1949. – Kr. 68. – Sign. 47420 (Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 11.III.1946).

Невдовзі З. Томан отримав відповідь із міністерства телефонограмою. У цьому повідомленні був такий пункт: *«Інформуйте українських охочих, а особливо євреїв, щоб не переходили із Закарпатської України до ЧСР, тому що вони є громадянами СРСР і не можуть, згідно з договором, оптувати наше громадянство. Якщо були в декого з цих осіб прийняті заяви, то вони не будуть позитивно вирішені. Радянська влада наполягає на тому, аби таких осіб повертати до СРСР»*¹⁴.

Радянські державні органи в Закарпатській області теж ретельно стежили за ситуацією. Ужгородський міський відділ у справах репатріації облвиконкому в 1946 р. підготував список осіб, котрі перетнули кордон СРСР у 1945 р. і через закриття кордону не змогли повернутися¹⁵. Як з'ясується згодом, це був один із перших списків, а осіб, що підпадали під цю категорію, було разів у 10 більше. Народні комітети складали списки тих людей, котрі нелегально залишили область і втекли до Чехословаччини, починаючи з 1945 р. 21 жовтня 1946 р. міськвиконком Хуста переслав до облвиконкому списки осіб, які проживали в Хусті, але без дозволу покинули область з 21 жовтня 1945 р. до 1 січня 1946 р. У списках зазначено 329 людей, переважна більшість із них – єврейської національності. Тільки 45 осіб, тобто близько 15 %, гіпотетично, могли бути українцями, словаками або угорцями (графи «національність» у списках не було, тому про це робимо висновок на основі прізвищ та імен осіб)¹⁶. Хустський окружний виконавчий комітет подав список із 47 осіб утікачів, переважно євреїв¹⁷.

За спробу або за нелегальний перехід кордону громадян Радянського Союзу могли судити за статтею 80 Кримінального кодексу УРСР, яка передбачала «ув'язнення в табір на строк від одного до трьох років». Значну кількість громадян засудили за статтею 56-25, в якій наголошувалося: «За сприяння незаконному переходові дер-

¹⁴ AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945–1949. – Кр. 68. – Sign. 47420 (Telefonogram Perkovi ze dne 20.III.1946).

¹⁵ ДАЗО. – Ф. Р-236 (Відділ репатріації виконавчого комітету Закарпатської обласної ради депутатів трудящих, м. Ужгород). – Оп. 1. – Спр. 6 (Список чехословацьких громадян, які прибули на територію області в 1945 році і не могли повернутися в зв'язку з закриттям кордону, за 1946 рік). – Арк. 1–2.

¹⁶ Там само. – Спр. 7 (Списки громадян, які залишили область і без дозволу виїхали за кордон в 1946–1947 роках). – Арк. 2–16.

¹⁷ Там само. – Арк. 21–23.

жавних кордонів, вчинених як промисел або службовими особами, застосовується позбавлення волі на строк не менше як 1 рік». 60 % «перебіжчиків» було засуджено саме за цими двома статтями. Хоча були поодинокі випадки інкримінування важких політичних статей – «За зраду батьківщини», що передбачали засудження на 25 років трудових таборів¹⁸.

Спроба набуття громадянства Чехословаччини через оптацію та проблема репатріації до СРСР

Метою закарпатських євреїв, котрі опинилися у Чехословаччині, було отримання громадянства, згідно з процесом обміну населенням між ЧСР і СРСР шляхом добровільної оптації, насамперед громадян відповідного етнічного походження. Після звільнення з таборів євреї із Закарпаття виказували в публічній сфері своє чехословацьке походження, тому для більшості очевидним було прагнення здобути саме громадянство ЧСР. Питання оптації для чехів і словаків було внесено до Протоколу до «Договору про Закарпатську Україну», підписаного Чехословаччиною та СРСР 29 червня 1945 р. Євреї, відповідно до нього, не мали права на переселення, однак правовий казус полягав у різному трактуванні поняття «національність» у радянській і чехословацькій юридичних нормах. З-поміж чинників, які брали до уваги при визначенні національності в Чехословаччині, були рідна мова та культурне самовизначення конкретної особи.

Тим часом заяви від євреїв розпочали приймати ще восени 1945 р., однак це тривало недовго. Упродовж першого місяця 1946 р. між відділами МЗС ЧСР відбулася внутрішня дискусія щодо трактування питань оптації закарпатських євреїв. А вже 24 січня 1946 р. було вирішено, що прийняття заяв на оптацію від осіб, котрі в переписі 1930 р. зазначили іншу національність – не словацьку і не чеську, суперечить положенням протоколу до договору від 29 червня 1945 р. Зазначалося також, що Радянський Союз буде проти такого трактування спільного договору і, передусім, проти компенсації таким особам за нерухоме майно¹⁹. Внаслідок

¹⁸ Гордійчук Сергій. Нелегальна міграція незгодних з радянською владою закарпатців в 1946–1950-х роках // Україна в контексті Європейської історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль, 2014. – С. 195–207.

¹⁹ AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945–1949. – Кт. 68. – Sign. 47420 (Vyjádření odboru VI MZV ze dne 24.I.1946).

док цього кабінет Міністерства закордонних справ ЧСР надіслав державному секретареві Владіміру Клементісу витяг із постанови уряду від 14 грудня 1945 р. з таким реченням: *«Постановою уряду доручається міністру внутрішніх справ, щоб євреї із Закарпатської України, котрі не мають права на оптацію, були виселені назад до Закарпатської України»*²⁰.

Проте ще 5 жовтня 1945 р. Зденек Томан, чехословацький уповноважений із питань оптації, написав листа голові Народної ради Закарпатської України Івану Туряниці, зокрема, зазначивши таке: *«У Чехословацькій республіці, переважно в Богемії, осіли громадяни Закарпатської України. Правдоподібно, що вони бояться радянського режиму і вважають, що зможуть у Чехословаччині торгувати нелегально (“на чорно”) і розвивати так зване спекулянтство. Є між ними і лікарі, переважно єврейського походження. Думаю, що ми маємо вести себе згідно з чехословацько-радянською угодою і тільки тих громадян Закарпатської України залишити в Чехословаччині, котрі мають словацьку або чеську національність. Скоріш за все, між тими особами також будуть люди, котрі підлягають кримінальному переслідуванню у Вас, а тому було би добре, якби ти мені надіслав імена осіб, котрих особливо бажаєте для видачі. ...Маємо намір спіймати громадян Закарпатської України та передати їх Вам»*²¹. Це перша згадка про можливість примусової репатріації євреїв та, водночас, сигнал, що процес толеруватимуть чехословацькі органи влади.

Фактично наміри влад СРСР і ЧСР призвели до невизначеності у становищі тисяч закарпатських євреїв, що опинилися на території Чехословаччини, перетнувши кордон і подавши заявку на оптацію та подальше отримання громадянства. Вони виявилися під загрозою примусового повернення до Радянського Союзу. Це спричинило міжнародний резонанс. Через посольство у Вашингтоні до Чехословаччини 15 березня 1946 р. було передано листа від Світового єврейського конгресу (World Jewish Congress). Конгрес отримав відомості

²⁰ Ibid. – Sign. 47420 (Kabinet MZV na vědomí státnímù tajemníkovi a V, VI odborům).

²¹ ДАЗО. – Ф. Р-14 (Президія Народної ради Закарпатської України). – Оп. 1. – Спр. 167 (Лист міністра внутрішніх справ Чехословаччини про перебування на території Чехословаччини громадян Закарпатської України та про їх видачу на вимогу органів НРЗУ). – Арк. 1.

від свого філіалу в Чехословаччині, що євреїв, котрі перебувають на «чеському прикордонні» (території т. зв. Судетської області, звідки відселили німців), примусово репатріюють до СРСР на вимогу радянської влади. Організація посилалася на обіцянку президента ЧСР Е. Бенеша, яку він дав особисто Світовому єврейському конгресу, що євреї отримають право на оптацію, навіть якщо це не передбачено протоколом до договору про Закарпатську Україну²². У відповідь держсекретар В. Клементіс повідомив Англо-американський комітет із розслідування проблем європейського єврейства та Палестини, що згідно з радянсько-чехословацькою угодою євреї не мають права на оптацію. Проте представники комітету переконалися, що питання видання осіб радянським органам та їх подальшої примусової репатріації на порядку денному не стоїть. Про це посольство ЧСР у Вашингтоні мало повідомити і Світовому єврейському конгресу²³. У цьому конфлікті чітко бачимо прояви концепції післявоєнної зовнішньополітичної орієнтації Е. Бенеша, так званої «позиції 50 на 50», між Сходом і Заходом²⁴. Президент ЧСР дав обіцянку світовим організаціям, що євреям буде надано право оптації. Однак водночас під тиском радянської дипломатії і відверто прокомуністичного курсу деяких представників владної верхівки Чехословаччини, зокрема, лідера Комуністичної партії ЧСР Климента Готвальда та його близьких соратників Вацлава Копецького (міністра інформаційної політики) і Вацлава Носека (міністра внутрішніх справ), змушений був не дотримуватися своїх обіцянок. Це лавірування між західною та східною орієнтаціями в 1948 р. під час комуністичного перевороту остаточно зіграло з Е. Бенешом «злий жарг».

Разом із тим, підготовка до «репатріації», а насправді депортації, закарпатських євреїв до СРСР тривала. Про це в розмові з головою радянської репатріаційної місії майором Кувиркіним дізнався чехословацький дипломат Прохазка²⁵. Це спричинило масову втечу євреїв

²² AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945–1949. – Kr. 68. – Sign. 47420 (Telegram velvyslanectví ČSR ve Wašingtonu na MZV ze dne 15.III.1946).

²³ Ibid. – Sign. 47420 (Šifrogram Clementisa na velvyslanectví ČSR ve Wašingtonu ze dne 18.III.1946).

²⁴ *Вовканич Іван*. Зміна зовнішньополітичної орієнтації Чехословаччини в 1945–1948 рр. // *Науковий вісник УжДУ. Серія історія*. – 1999. – № 4. – С. 145–152.

²⁵ AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945–1949. – Kr. 68. – Sign. 47420 (Záznam o rozhovoru Procházky a Kuvyrkina ze dne 11.III.1946).

переважно до Американської зони окупації Німеччини, тому американські окупаційні органи почали огороджувати свій сектор від потоку біженців. Частині євреїв довелося повернутися знову до Чехословаччини²⁶. Дослідниця Аня Квіліч зазначає про втечу приблизно половини із близько 12 тисяч закарпатських євреїв із Чехословаччини до Німеччини та Австрії. Вони опинилися в таборах для переміщених осіб (DP camps) влітку 1946 р.²⁷

Міжнародний скандал не вщухав. На адресу канцелярії президента Е. Бенеша 22 березня 1946 р. надійшла телеграма від Якоба Розенхайма, президента потужної організації ортодоксальних євреїв-ашкеназі Агудат Ізраел (Agudath Israel World Organization). У ньому він апелював до Е. Бенеша та його *«всім добре відомого почуття справедливості й гуманності, у справі тисяч закарпатських оптантів-євреїв, котрих, із використанням насильства, примушують до репатріації в Росію»*. Я. Розенхайм писав, що в СРСР вони не матимуть змоги навчати своїх дітей в ортодоксальному релігійному дусі, а релігія для цих людей дорожча навіть за їхні життя. Він завершував листа таким реченням: *«Примусова репатріація цих осіб означатиме найвищий моральний злочин»*²⁸.

Одним із найгучніших конфліктів, пов'язаних із репатріацією, стала історія лікаря-єврея Олександра Зіпцера, котрий був родом із Підкарпатської Русі. 15 липня 1946 р. близько 17-ї години до його будинку у місті Трміце (округ Усті-над-Лабем) прийшли представники таємної поліції Чехословаччини (SNB) і представник Червоної армії. Вони відібрали у лікаря документи й повідомили, що він має їхати до збірного репатріаційного пункту в Прагу для подальшої відправки до СРСР. Заяву на оптацію Олександра Зіпцера розглянули на той момент позитивно. Він, крім усього іншого, був ще й чехословацьким партизаном, мав довідку про збереження громадянства ЧСР та офіційне призначення державним лікарем, тому, звісно, репатріації не підлягав. Згодом Зіпцер свідчив, що у представників органів безпеки був список із 400 осіб, серед яких були і підкарпатські євреї. Завдяки Раді єврейських релігійних громад цей випадок набув досить широкого розголосу, проте кілька подібних спроб примусової

---

²⁶ Jelinek Yeshayahu A. The Carpathian Diaspora... – P. 410.

²⁷ Quilitzsch Anya. Everyday Judaism on the soviet periphery... – P. 113.

²⁸ AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945–1949. – Kr. 68. – Sign. 47420 (Kancelář Prezidenta ČSR na MZV, telegram Jacoba Rozenheima ze dne 22.III.1946).

репатріації євреїв було задокументовано упродовж липня 1946 р. Зокрема, до Соломона Голдбергера увірвалися о 4-й ночі, а до Йозефа Шаламона – о 2.45²⁹.

Потрібно зазначити, що уряду Чехословаччини вдалося зупинити примусову репатріацію до Радянського Союзу тих євреїв, заяви яких були ще на розгляді. Влада ЧСР змогла наполягти на позиції, що поки заяву вирішують, особа вважається громадянином Чехословаччини³⁰. Це означало, що надалі проводили примусові репатріації тільки тих закарпатських євреїв, котрим відмовили у праві оптації. А таких також було чимало. У списках осіб, чиє прохання про оптацію відділ політичної розвідки МВС ЧСР у серпні 1946 р. відхилив (загалом 2876 осіб), 1086 вказали свою національність як єврейську («žid.» або «izr.»)³¹. Це були перші потенційні кандидати на примусову репатріацію до СРСР.

Репрезентантом євреїв у Чехословаччині була організація за назвою Рада єврейських релігійних громад (RŽNO). У жовтні 1946 р. вона видала меморандум щодо питання закарпатських євреїв. Зокрема, вказувалося на невідповідність між перекладами протоколу до договору про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 р. У словацькому перекладі було вжито термін «domovská příslušnost», як специфічне явище «належності» особи до конкретного населеного пункту. У російському та українському перекладі такого поняття не було. Чехословацьке право розрізняє постійне проживання певної особи (т. зв. тривала прописка) і її «належність» до певної місцевості. У радянському трактуванні мали право подавати на оптацію тільки ті особи, які постійно проживали на території Закарпатської України станом на 29 червня 1945 р. Словацький переклад, натомість, забезпечував право подавати на оптацію тим людям, що мали «domovsku příslušnost» у певному населеному пункті Закарпаття або тривалу прописку. Причому ці два поняття могли не збігатися. Тобто, згідно з радянським перекладом, якщо особа не проживала на Закарпатті на момент підписання договору, то вона не набула авто-

²⁹ Archiv bezpečnostních složek České republiky (ABS ČR), Praha. – F. 305. – Sign. 305-11-6.

³⁰ Kaplan Karel. Československo v poválečné Evropě. – Praha: Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2004. – S. 346–347.

³¹ AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945–1949. – Kr. 68. – Sign. 47420 (Optanti ze Zak. Ukr., seznam zamítnutých žádostí o opce).

матично радянського громадянства, що звільняло її від необхідності подавати заяву на оптацію. Отже, ця особа автоматично залишалася у громадянстві Чехословаччини. Однак уряд ЧСР взяв за основу саме словацький переклад, відповідно до якого навіть у разі, якщо особа не проживала на Закарпатті в день підписання договору, вона повинна була подати заяву, а у випадку відмови – їй загрожувала репатріація до СРСР³². Під час візиту до міністра внутрішніх справ 24 січня 1947 р. представники Ради єврейських релігійних громад наголосили, що вимагають внести зміни до законодавства і надалі проводити оптацію згідно з радянським перекладом протоколу.

У меморандумі Ради єврейських релігійних громад також зазначалося, що до будинків євреїв, котрим відмовили в оптації, вривалися представники органів державної безпеки (SNB) та силою відводили їх до радянських репатріаційних органів. Переважно це відбувалося вночі³³. Рада була занепокоєна цим, тому вимагала від МВС відкликати постанову та інструкції органам держбезпеки від лютого 1947 р., в яких були чіткі вказівки *«розшукувати і передавати радянським репатріаційним органам осіб, що незаконно перебувають на території Чехословаччини»*. 16 березня 1947 р. міністр інформаційної політики комуніст Вацлав Копецький заявив, що євреї, котрі вступили до Чехословацького корпусу, зробили це в останній момент і тільки з економічних міркувань. Це викликало бурю критики з боку єврейської громадськості, один вояк-євреї на знак протесту навіть наклеїв на себе руки³⁴. Попри протести частини політичної еліти та громадських організацій, 24 грудня 1947 р. уряд Чехословаччини видав постанову, в якій було зазначено, що в інтересах дружніх відносин між ЧСР і СРСР євреям не мають робити жодних винятків у питанні оптації та надання громадянства. Це фактично означало продовження практики примусової репатріації. Рада єврейських релігійних громад погрожувала міністерству внутрішніх справ, що в разі продовження нападів на євреїв вони організовано нелегальним шляхом покинуть країну. МВС ЧСР такий ультиматум влаштовував ціл-

³² Vaculík Jaroslav. *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*. – Brno: Masarykova univerzita v Brně, 2002. – S. 168.

³³ Vaculík Jaroslav. *Poválečná reemigrace...* – S. 169.

³⁴ Елинек Йешаягу А. *Карпатская диаспора. Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948) / Пер.: М. Егорченко [и др.]; ред.: В. І. Падяк*. – Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2010 (далі – *Елинек Йешаягу А. Карпатская диаспора*). – С. 410–411.

ком і навіть надзвичайно вигідно збігався з позицією побудови бієтнічної держави, де житимуть тільки чехи та словаки³⁵. Дослідник Є. Слінек припускає, що радянській владі репатріація євреїв також не була потрібною, вони акцентували увагу радше на українцях, котрі з різних мотивів утікали із СРСР, тому примусове повернення євреїв було тільки приводом для репатріації представників інших національностей³⁶. За словами одного з лідерів післявоєнної чехословацької єврейської общини Курта Вегле, радянські прикордонники часто відмовлялися приймати закарпатських євреїв назад до СРСР і відпускали їх прямо перед кордоном³⁷. Були непоодинокі випадки втеч репатріантів із поїздів. На початок 1948 р. у Чехословаччині залишилося від 500 до 2 тисяч³⁸ закарпатських євреїв без громадянства, проте після комуністичного перевороту в лютому 1948 р. більшість єврейського населення виїхала з ЧСР до Ізраїлю, США чи інших країн³⁹.

Підсумовуючи, можна констатувати наявність кількох різноманітних варіантів міграційного досвіду закарпатських євреїв, що вижили в Голокості: «єврей, що повертається», «єврей – порушник кордону», «єврей-оптант», «єврей-репатріант». Досить часто ці ролі могли повторюватися та доповнюватися проявами побутового або державного (як радянського, так і чехословацького) антисемітизму. Проте найважливіше, що вони, зазвичай, були притаманні одночасно одним і тим самим особам, створюючи таким чином винятковий міграційний досвід закарпатських євреїв, що вижили в Голокості.

³⁵ *Vaculík Jaroslav. Poválečná reemigrace... – S. 169.*

³⁶ *Елинек Йешаягу А. Карпатская диаспора. – С. 409–410.*

³⁷ *Wehle Kurt. The Jews in Bohemia and Moravia (1945–1948) // The Jews of Czechoslovakia: Historical Studies and Surveys. – New York, 1984. – Vol. III. – P. 507.*

³⁸ *Магочій Павло Роберт. Євреї на Закарпатті. – С. 11.*

³⁹ *Елинек Йешаягу А. Карпатская диаспора. – С. 411.*